

Ks. ADAM SZPOTAŃSKI*

PIUS XI – PAPIEŻ KONKORDATÓW

W okresie międzywojennym na Stolicy Piotrowej zasiadał papież, który zyskał miano papieża konkordatów. Pontyfikat Piusa XI (1922-1939) to okres walki Kościoła z komunizmem. Jednocześnie czas narodzin faszyzmu, nazizmu oraz wielu dyktatur. Czy Pius XI miał świadomość, przed jakim niebezpieczeństwem stoi świat? Czy próbował zatrzymać coraz bardziej rozpędzającą się maszynę wojny? Jakimi narzędziami starał się zatrzymać świat przed kolejną tragedią?

1. ACHILLE RATTI

31 maja 1857 r. w Desio nieopodal Mediolanu urodził się Ambrogio Damiano Achille Ratti, syn Francesca Rattiego i Teresy Gall. Pochodził z rodziny drobno-mieszczańskiej. Świecenia prezbiteratu przyjął 20 grudnia 1879 r. Studiował prawo kanoniczne na Uniwersytecie Gregoriańskim, teologię na uniwersytecie Sapienza oraz filozofię na Akademii św. Tomasza. W 1882 r. powrócił do Mediolanu, początkowo jako administrator parafii Barni w dolinie Assiny. Po trzech miesiącach został wykładowcą homiletyki i dogmatyki. W tym czasie wstąpił do stowarzyszenia kapłańskiego Oblatów od św. Karola. W latach 1888-1914 pracował w Bibliotece Ambrozjańskiej, a w latach 1907-1911 pełnił funkcję jej prefekta. W 1914 r. przeszedł do Biblioteki Watykańskiej i pełnił funkcję protonotariusza apostolskiego.

* Ks. Adam Szpotański – kapłan diecezji legnickiej, doktor nauk teologicznych z zakresu historii Kościoła; e-mail: petronius_caius@op.pl.

W tym czasie odbywał staże naukowe na różnych renomowanych uczelniach europejskich. 25 kwietnia 1918 r. został mianowany wizytatorem apostolskim na terenie Polski i Litwy. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości został nuncjuszem w Polsce (30 marca 1919), ale zakres jego uprawnień obejmował również Rosję Sowiecką. Listy uwierzytelniające złożył 19 lipca 1919 r. Papież Benedykt XV (właśc. Giacomo della Chiesa, 1854-1922) mianował go 3 czerwca 1919 r. arcybiskupem tytularnym Nafpaktos. Sakrę biskupią przyjął 28 października 1919 r. z rąk kard. Aleksandra Krakowskiego (1862-1938), prymasa Polski i metropolity warszawskiego. Współkonsekratorami byli Józef Sebastian Pelczar (1842-1928), ordynariusz przemyski, bp. Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854-1927), ordynariusz wrocławski. 22 marca 1920 r. zlecono mu misję wysokiego komisarza dla spraw kościelnych na terenach plebiscytowych. Była to niezwykle trudna i niewdzięczna rola. 2 grudnia 1920 r. został odwołany z tej funkcji. 13 czerwca 1921 r. Benedykt XV mianował go metropolitą Mediolanu. 19 lipca 1921 r. kreowany został kardynałem z kościołem tytularnym Santi Silvestro e Martino ai Monti¹.

Po śmierci Benedykta XV (22 stycznia 1922) kardynałowie zebrali się na konklawe 3 lutego 1922 r. Poszukiwali kandydata, który będzie potrafił sprostać wymogom ówczesnego czasu. Świat dopiero co wyszedł z długiej i krwawej wojny. Zmieniły się granice wielu krajów, powstały nowe byty państwowe. W Rosji wybuchła rewolucja, której skutki odczuła cała Europa. Do tego doszła niestabilna sytuacja we Włoszech i rodzący się faszyzm. Już w pierwszym głosowaniu pojawiło się nazwisko Rattiego. Lecz dla wielu elektorów był on zupełnie nieznan, zaledwie od sześciu miesięcy był kardynałem, chociaż włoska prasa właśnie Rattiego uważała za najbardziej prawdopodobnego przyszłego papieża. Z całą pewnością za wyborem Rattiego przemawiały jego wszechstronne wykształcenie oraz doświadczenie dyplomatyczne, znajomość języka niemieckiego i francuskiego. Niemniej jednak dopiero w 14. głosowaniu po 3 dniach konklawe, tj. 6 lutego 1922 r. Ratti zyskał wymaganą liczbę głosów i przyjął imię Pius XI².

2. REGULACJA KWESTII RZYMSKIEJ

Pius XI za jeden z priorytetów swego pontyfikatu przyjął uregulowanie tzw. kwestii rzymskiej. Nowo powstały rząd Benito Mussoliniego (1883-1945), utworzony

¹ R. MONGEGO. *Leksykon papieży*. Kraków 2008 s. 526; Z. ZIELIŃSKI. *Dzieje papieży od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*. T. 5: *Dzieje papieży od rewolucji francuskiej do pontyfikatu Piusa XI*. Poznań 2000 s. 112-117; M. BANASZAK *Historia Kościoła katolickiego*. T. 4: *Czasy najnowsze 1914-1978*. Warszawa 1992 s. 22-23; R. AUBERT. *Historia Kościoła*. T. 5: *1848 do czasów współczesnych*. Warszawa 1985 s. 404-405; W. IWANEK. *Pius XI – Papież Polaków*. „Niedziela” 54:2011 nr 14 s. 11; M. BRZEZIŃSKI. „Papież pokoju”. *Wizerunek Piusa XI (1922-1939) w publicystyce Oskara Haleckiego*. „Przegląd Nauk Historycznych” 14:2015 nr 1 s. 20.

² C.D. AGOSTINI. *Konklawe XX wieku*. Kraków 2005 s. 194-225.

w wyniku marszu na Rzym (28 października 1922), mimo antyklerykalizmu jego lidera potrzebował akceptacji ze strony autorytetów moralnych i społecznych. Z całą pewnością papieżstwo do takich autorytetów należało. Właśnie tę sytuację starał się wykorzystać Pius XI. Przede wszystkim starał się łagodzić retorykę wobec Mussoliniego, licząc, że w ten sposób uda mu się przygotować grunt pod przyszłe negocjacje. Skąd u Piusa pomysł na prawne regulacje sytuacji i roli Kościoła w poszczególnych państwach? Odpowiadało to stylowi polityki zagranicznej Europy w okresie międzywojennym. Społeczność międzynarodowa pragnęła stworzyć takie rozwiązania prawne, które zagwarantowałyby pokój, np. Liga Narodów (10 stycznia 1920). Wielu polityków i wojskowych, jak chociażby francuski marszałek Ferdinand Foch (1851-1929), uważało, że kolejna wojna jest jedynie kwestią czasu i należy chronić świat przed wszelkiego rodzaju dyktaturami³.

Mussolini podporządkowywał sobie wszystkie aspekty życia społecznego i politycznego, co było sprzeczne z nauczaniem Piusa XI. Silił się więc na drobne gesty, które miały zapewnić Watykan o jego dobrej woli. Zezwolił na powieszenie krzyży w miejscach publicznych, jak np. szkoły, sale sądowe czy szpitalne, przywrócił także funkcję kapelanów wojskowych, wprowadził katechezę do szkół i wspierał dotacjami finansowymi Kościół, tak aby przywrócić część przywilejów, jakimi cieszył się on przed zjednoczeniem Włoch⁴.

W sierpniu 1926 r. Pius XI przystąpił do negocjacji z Mussolinim, aby uregulować kwestię rzymską. Na drodze stanęły prześladowania faszystów wobec Akcji Katolickiej, szczególnie jej młodzieżowej frakcji. Mussoliniemu zależało na akceptacji ze strony środowisk katolickich, szczególnie po zabójstwie socjalistycznego posła Giacomo Matteottiego (1885-1924) 10 czerwca 1924 r., co przyniosło falę protestów ze strony włoskiego społeczeństwa. Poparcie dla faszystów zaczęło gwałtownie spadać⁵.

Podczas negocjacji Mussoliniego reprezentował Domenico Barone (1879-1929), natomiast Piusa XI adwokat Francesco Pacelli (1874-1945). Wstępne porozumienie osiągnięto w listopadzie 1926 r. Podpisanie traktatów laterańskich nastąpiło 11 lutego 1929 r. W zamian za uznanie przez Piusa XI Królestwa Włoch ze stolicą w Rzymie zagwarantowano suwerenność Stolicy Apostolskiej pod nazwą Citta del Vaticano. Państwo Watykańskie oprócz bazyliki i Placu św. Piotra obejmowała także obszar Ogrodów Watykańskich i trzy inne bazyliki większe, budynki urzędów papieskich oraz rezydencję letnią Castel Gandolfo. Watykan zachował prawo utrzymania własnej policji, więzienia, sądownictwa i poczty. Za ziemię i nieruchomości utracone w 1870 r. Stolica Apostolska otrzymała odszkodowanie. Konkordat podpisany wraz z traktami obejmował regulację pozycji Kościoła

³ D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini*. Wołowiec 2016 s. 62-63.

⁴ *Tamże* s. 64-65.

⁵ *Tamże* s. 109; M. CLARK. *Współczesne Włochy 1871-2006*. Warszawa 2009 s. 358.

w państwie włoskim. Zagwarantowano wolność religijną, prawo do udziału w życiu publicznym i dostęp do katechezy w szkole⁶. Uregulowanie stosunków dyplomatycznych pomiędzy Watykanem a królestwem włoskim zaowocowało ustanowieniem wzajemnych przedstawicielstw. Król Włoch Wiktor Emanuel II (1869-1947) wraz z małżonką królową Heleną Petrowić-Niegosz (1873-1952) złożyli oficjalną wizytę Piusowi XI w grudniu 1929 r. Ta symboliczna wizyta króla Włoch, pierwsza od 1870 r., miała ogromny wydźwięk propagandowy zarówno dla Kościoła, jak i dla Mussoliniego⁷. Opinia publiczna wytykała Piusowi XI, że zawarł porozumienie z Mussolinim, którego zachodnie media ukazywały jako rasowego przestępcę. Watykan zawarł porozumienie z rządem faszystów, gdyż ten rząd tego chciał, żadne wcześniejsze rządy liberalno-demokratyczne nie miały takiego zamiaru. A metodyka dyplomatyczna Piusa XI polegała na eliminowaniu zagrożenia katolików w poszczególnych krajach przez konkordaty. Ponadto Pius nie traktował ani Mussoliniego, ani faszystów jako realne zagrożenie.

Efekt porozumienia widoczny był już w pierwszym referendum na temat rządów faszystowskich 24 marca 1929 r. Mussolini zyskał ogromne poparcie. Zmienił więc swoją politykę wobec Kościoła. Głównym punktem zapalnym pomiędzy włoskim dyktatorem a papieżem była formacja dzieci i młodzieży. Program faszystowski zakładał, iż ciężar wychowania powinno ponieść państwo, aby przygotować nowych obywateli oczywiście w duchu faszystowskim. Pius XI protestował, wskazując, że o kierunku wychowania powinni decydować rodzice. Ponadto wszelkie stowarzyszenia katolickie, w tym np. Skauting Katolicki (zlikwidowany w 1928), Akcja Katolicka, były uważane przez faszystów za źródło zagrożenia. Pius wytykał Mussoliniemu również agresywną politykę wobec opozycji, zapoczątkowaną już w 1927 r. powstaniem obozów koncentracyjnych dla internowanych. Spór zaognił się na nowo w momencie, kiedy Mussolini zaczął się niebezpiecznie zbliżać do niemieckiego nazizmu. Chociaż początkowo, tj. do 1935 r. nie traktował Adolfa Hitlera (1889-1945) poważnie, nawet wprost go wyśmiewał, to po agresji Włoch na Abisynię jego stosunek do niemieckiego dyktatora zdecydowanie się zmienił, powoli ulegał on nawet jego wpływowi. Mussolini marzył o stworzeniu imperium na wzór Imperium Rzymskiego. Agresywne zapędy dyktatora zaczęły martwić papieża szczególnie wtedy, gdy pod wpływem Hitlera Mussolini wprowadził politykę rasową. Spowodowało to szybką reakcję Piusa XI. 15 lipca 1938 r., dzień po ogłoszeniu manifestu Mussoliniego wobec Żydów, papież napisał:

Nie tylko antysemityzm jest błędną ideą, także duch tej całej nauki stoi w sprzeczności z wiarą w Chrystusa⁸.

⁶ J. GORDZIAŁKOWSKI. *Historia Państwa Kościelnego*. Kraków 2007 s. 97-98.

⁷ KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 141.

⁸ G. HÄGG. *Mussolini. Butny faszysta*. Warszawa 2015 s. 189-190, 282-283; CLARK. *Współczesne Włochy* s. 386-387.

3. POLEMIKA Z KOMUNIZMEM I SOCJALIZMEM W EUROPIE I NA ŚWIECIE

3.1. ROSJA SOWIECKA

Końcowy okres I wojny światowej wiązał się z wybuchem rewolucji robotniczej. Ruch rewolucyjny znalazł podatny grunt, wielu Europejczyków było zmęczonych przedłużającą się i krwawą wojną. Rewolucyjne nastroje nasilały się nie tylko w Rosji, zaczęły się objawiać także w innych częściach Europy.

Polityka Włodzimierza Lenina, a następnie Józefa Stalina w Związku Radzieckim koncentrowała się wokół podporządkowania Kościoła państwu. Wiązało się to poniekąd z tradycyjnym cesaropapizmem. W carskiej Rosji car kontrolował Kościół prawosławny. Chociaż bolszewicy odżegnywali się od wszystkiego, co nawiązywało do caratu, to jednak pragnęli wykorzystać instytucje kościelne do własnych celów. Próbowali przeprowadzić tajne rokowania z Watykanem w kwestii roli Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji, mając świadomość, że Stolica Apostolska utrzymuje szerokie kontakty z krajami Zachodu. Próby nawiązania relacji dyplomatycznych nie przeszkodziły bolszewikom w szerzeniu marksistowskiego światopoglądu. W latach 1922-1928 została powołana przez Komitet Centralny Rosyjski Komunistycznej Partii specjalna Komisja ds. realizacji rozdziału Cerkwi, w tym Kościoła katolickiego od państwa. Od 13 czerwca do 17 listopada 1928 r. zadanie to przejęła Komisja Antyreligijna. 2 listopada 1917 r. komuniści wydali deklarację praw ludu pracującego i wyzyskiwanego, która znosiła uprzywilejowaną pozycję Kościoła prawosławnego. Dekret z 30 listopada 1917 r. upaństwowiał klasztory. Przywileje Kościołowi odbierały kolejne akty prawne, w tym z 11 grudnia 1917 r. o upaństwowieniu szkół i seminariów duchownych; z 18 i 19 grudnia 1917 r. o obli-gatoryjnych ślubach cywilnych i rejestracji narodzin, ślubów oraz zgonów; z 14 i 15 stycznia 1918 r. o zwolnieniu wysokich dostojników kościelnych, kapelanów wojskowych i ich przełożonych; z 20 stycznia 1918 r. o wstrzymaniu subwencji państwowych dla Kościoła prawosławnego. Także konstytucja z lipca 1918 r. pozwalała na swobodę antyreligijnej propagandy⁹.

Dekret Rady Komisarzy Ludowych z 23 stycznia 1918 r. o rozdziale Cerkwi od państwa i szkoły od Cerkwi określał religię jako największego przeciwnika rewolucji. Chociaż komuniści zarzekali się, że każdemu obywatelowi gwarantują prawo do wolności sumienia, to jednak zabraniali praktykowania jej w sposób publiczny. Wykreślono wszelkie objawy religijności, w tym także jej symbole, z życia publicznego, zaczęło się prześladowanie duchownych. Niszczono obiekty kultu i nadawano im nową marksistowską rolę. Dalsza propaganda komunistyczna

⁹ E. KOZERSKA. *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*. Wrocław 2005 s. 241-242.

oraz szereg aktów prawnych skierowanych było szczególnie w stronę dzieci i młodzieży¹⁰.

Stolica Apostolska za pontyfikatu Piusa XI podjęła próbę uregulowania stosunków dyplomatycznych z Rosją Radziecką, mimo że papież miał ciągle w pamięci pochód Armii Czerwonej przez Polskę i jej skutki. Warto wspomnieć, że nuncjusz Ratti jako jedyny z korpusu dyplomatycznego pozostał w Warszawie w czasie ofensywy warszawskiej i był naocznym świadkiem cierpienia ludności cywilnej. Był przeświadczony, że kraje zachodu nie dostrzegają zagrożenia, jakie niesienie ze sobą komunizm. Tymczasem dla bolszewików uznanie rządu komunistycznego przez Watykan było istotnym elementem dalszych relacji państwo – Kościół. Papież natomiast, na ile to było możliwe, próbował niwelować skutki działania komunistów wobec katolików na terenie ZSRR. Wyrazem próby podjęcia współpracy była umowa z 12 marca 1922 r. o pomocy charytatywnej dla mieszkańców ZSRR, co stało się również podstawą utworzenia Papieskiej Misji Charytatywnej. Kolejnym krokiem Piusa XI była propozycja memorandum z 5 maja 1922 r., w którym papież zwrócił się do szefów rządów europejskich o ponowne nawiązanie stosunków dyplomatycznych z ZSRR. Państwa zachodnie nie były jednak tym zainteresowane. Pius XI za pośrednictwem swoich dyplomatów podejmował kolejne próby interwencji wobec prześladowań religijnych w Związku Sowieckim. Społeczność międzynarodowa poczęła zarzucać mu, że akceptuje formę rządów totalitarnych. Tymczasem papież podczas konsystorza 18 grudnia 1924 r. wyjaśnił, że celem Watykanu jest nie tylko niesienie pomocy charytatywnej w Rosji, ale także uświadomienie europejskim politykom, jakie skutki niesie ustrój socjalistyczny dla społeczeństwa¹¹.

Wobec pogarszającej się sytuacji Kościoła katolickiego w ZSRR oraz nasilenia się terroru komunistów Pius XI uświadomił sobie, że podejmowane kroki dyplomatyczne nie przynoszą żadnego rezultatu. Papież zdecydował się więc na wysłanie w kwietniu 1926 r. do Związku Radzieckiego jezuitę Michela d'Herbigny'ego (1880-1957), posiadającego specjalne uprawnienia. Jego zadaniem było zorganizowanie struktur kościelnych na terenie ZSRR wraz z konsekracją biskupów dla obu obrządków katolickich oraz niesienie pomocy charytatywnej. 15 sierpnia 1929 r. w Rzymie papież nakazał utworzenie Papieskiego Kolegium, które miało za zadanie kształcić duchownych do pracy w ZSRR. Komuniści jednak wzmogli prześladowania wobec duchownych, nakładając na nich obowiązek pracy także w niedziele, wysokie czynsze za wynajmowane mieszkania, zabierając kartki żywnościowe, pozbawiając ich także prawa wyborczego. Do kodeksu karnego wprowadzono

¹⁰ *Tamże* s. 243.

¹¹ *Tamże* s. 245-250.

paragraf 123, zakazujący namawiania do wiary w przesady. Na podstawie tego paragrafu aresztowano duchownych i wysyłano ich do łagrów¹².

Pius XI w liście z 2 lutego 1930 r. skierowanym do kard. Basilio Pompilji (1858-1931) potępił komunizm i prosił o modlitwę w intencji nawrócenia Związku Radzieckiego. W encyklice *Quadragesimo anno* z 15 maja 1931 r. podkreślił, że zwolennicy komunizmu sięją terror w Europie Wschodniej i Azji. Jego zdaniem komunizm należało traktować, jako system nieprzyjazny i wrogi całemu cywilizowanemu światu. Przestrzegał również, że brak reakcji na hasła komunistyczne ze strony europejskich polityków może doprowadzić do tragedii. Podkreślił zależności między systemem socjalistycznym a komunistycznym. Zaznaczył też, że komunizm jest systemem sprzecznym z chrześcijańską wizją człowieka¹³.

Kolejna encyklika papieska *Divini Redemptoris* z 19 marca 1937 r. określiła komunizm jako bezbożny system, niszczący ład społeczny i podwaliny kultury chrześcijańskiej, na której zbudowana jest cywilizacja europejska. Papież stwierdził, że jego obowiązkiem jest przestrzec cywilizowany świat przed konsekwencjami dalszego tolerowania tak bardzo nieludzkiego i niesprawiedliwego systemu. Pius XI ukazał idee komunizmu jako iluzję sprzeczną z realnymi skutkami funkcjonowania systemu na przykładzie ZSRR¹⁴.

3.2. HISZPANIA

Po I wojnie światowej sytuacja polityczna w Hiszpanii była niestabilna. 13 września 1923 r. król Alfons XIII (1886-1941) zgodził się na wprowadzenie dyktatury generała Miguela Primo de Rivera y Orbaneja (1870-1930). 28 stycznia 1930 r. obalono rządy generała, a króla zmuszono do abdykacji 14 kwietnia 1931 r. Władzę przejęli socjaliści i liberałowie, którzy chcieli przekształcić Hiszpanię w republikę. Tego samego dnia powstał Rząd Tymczasowy Republiki w Madrycie. Jednym z pierwszych rozporządzeń rządu było wprowadzenie wolności religijnej i wycofanie katechezy ze szkół. Hiszpania, dotąd mocno związana z katolicyzmem, stawała się państwem laickim. Rozpoczęły się represje wśród duchowieństwa, szczególnie wobec biskupów, wielu z nich deportowano. W maju i czerwcu 1931 r. nasiliły się one do tego stopnia, że doszło do profanacji świątyń i zabijania duchownych¹⁵. Pius XI wyraził swój protest wobec polityki rządu hiszpańskiego w encyklice *Dilectissima nobis* z 3 czerwca 1933 r. W dokumencie tym papież nie zakwestionował prawa do

¹² Tamże s. 251-256.

¹³ PIUS XI. *Quadragesimo Anno*. <www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/quadragesimo_anno_15051931.html> [dostęp: 9 grudnia 2016].

¹⁴ TENŻE. *Divini Redemptoris*. <www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/divini_redemptoris_19031937.html> [dostęp: 9 grudnia 2016].

¹⁵ KOZERSKA. *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI* s. 270-272.

istnienia różnych form rządów, o ile te nie naruszają prawa kościelnego. Przestrzegali również przed groźbą wojny domowej.

Dalsze wydarzenia wzmogły niepokój papieża. Po załamaniu się rządów socjalistycznych i kolejnych próbach utworzenia nowego gabinetu, do władzy w wyniku przewrotu wojskowego doszedł generał Francisco Franco (1892-1975). W hiszpańską wojnę domową (1936-1939) po stronie powstańców zaangażowała się III Rzesza oraz Włochy, zaś po stronie rządu ZSRR i Francja. Pius XI zajmował wobec powstania frankońskiego zachowawcze stanowisko. 14 września 1936 r. podczas audiencji w Castel Gandolfo skrytykował wojnę domową, nie opowiadając się jednak po żadnej ze stron. Pius XI przestrzegał przed złudną i absurdalną ideologią, która prowadzi do nasilania się fali przemocy. Wskazywał, że wojna w Hiszpanii jest ostrzeżeniem dla Europy do jakich wydarzeń może dojść, jeżeli cywilizowany świat będzie akceptował istnienie ideologii i dyktatorów¹⁶.

Pius XI obawiał się powstania kolejnego autorytatywnego państwa oraz sojuszu Hiszpanii z Włochami i III Rzeszą, stąd też skupił się na zabiegach dyplomatycznych wobec Hiszpanii. Wyrazem tego była ostrożna retoryka papieża wobec rządów frankońskich. Oficjalne uznanie rządów generała Franko nastąpiło w maju 1937 r. Nuncjuszem został Gaetano Cicognani, natomiast ambasadorem Hiszpanii przy Watykanie Jose Yanguas Messia. Rząd frankoński 4 maja 1938 r. wydał dekret unieważniający ustawę o działalności jezuitów i zarządził zwrot zagrabionego im mienia. Kolejne akty prawne miały na celu zapewnienie dalszej przychylności Watykanu¹⁷.

3.3. MEKSYK

W wyniku wydarzeń rewolucyjnych w latach 1910-1920 do władzy w Meksyku doszły siły antyklerykalne opierające się o doktrynę marksistowską. Zaostrzyło to relacje państwo – Kościół, i tak napięte od czasów odzyskania przez Meksyk niepodległości w 1821 r. Dotychczas Kościół wspierał monarchię hiszpańską, która administrowała tymi ziemiami po wojnie niepodległościowej. Kościół utracił swoje wpływy i kojarzony był z Hiszpanami. Konstytucja z 5 lutego 1917 r. znacznie ograniczyła wolność religijną w Meksyku. Wprowadziła rozdział Kościoła od państwa. Duchowni pozbawieni zostali prawa wyborczego zarówno czynnego, jak i biernego, prawa do zakładania organizacji politycznych. Zakazano również noszenia szat kapłańskich oraz sprawowania kultu i udzielania sakramentów przez duchownych poza obrębem świątyni. Kościołowi zakazano działalności edukacyjnej. Na mocy konstytucji śluby kościelne pozbawione zostały mocy cywilno-prawnej.

¹⁶ *Tamże* s. 282-283.

¹⁷ *Tamże*.

Księżom cudzoziemcom zakazano przebywania na terenie Meksyku. Stolica Apostolska mimo napiętych stosunków próbowała zachować swoich przedstawicieli w Meksyku, niestety bezskutecznie, chrześcijanie natomiast traktowani byli jak obywatele drugiej kategorii¹⁸.

Do otwartej walki z Kościołem doszło w 1924 r. Rząd meksykański podjął próbę utworzenia własnego Kościoła narodowego. Opór ze strony organizacji katolickich doprowadził do nasilenia się prześladowań. Pius XI pragnął uniknąć otwartej krytyki wobec rządów w Meksyku, aby nie odbiło się to na katolikach w tym kraju. W liście pasterskim *Paterna sane sollicitudo* z 2 lutego 1926 r., skierowanym do członków episkopatu meksykańskiego, zaprotestował wobec prześladowania katolików. 2 lipca 1926 r. w oświadczeniu do dyplomatów akredytowanych przy Watykanie papież oświadczył, iż w Meksyku dochodzi do naruszania praw człowieka. Dzień 1 sierpnia 1926 r. ustanowił dniem modlitwy za prześladowanych w Meksyku. 18 listopada 1926 r. papież ogłosił encyklikę *Iniquis afflictisque*, w której porównywał prześladowania w Meksyku do tych z czasów starożytnych. 1 stycznia 1927 r. doszło do ogólnonarodowego buntu w obronie wiary, który trwał trzy lata. Papież apelował o zaprzestanie rozlewu krwi nie tylko do mieszkańców Meksyku, ale także do społeczności międzynarodowej. Powstanie upadło, a strona rządowa zaostrzyła represje wobec Kościoła, dekretem z 21 grudnia 1931 r. ograniczając liczbę duchownych do jednego kapłana i jednej świątyni na pięćdziesiąt tysięcy mieszkańców¹⁹.

29 września 1932 r. Pius XI opublikował kolejną encyklikę o sytuacji Kościoła w Meksyku *Accerba animi anxitudo*. Papież protestował w niej wobec prześladowania katolików szczególnie na płaszczyźnie Akcji Katolickiej oraz edukacji. Porównywał ustrój meksykański do ustroju komunistycznego w ZSRR. Pisał:

W ostatnich czasach rządy innych państw usilnie starały się o wznowienie stosunków dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską, kierownicy Rzeczypospolitej Meksykańskiej przeciwnie dążyli nieustannie do tego, by nie tylko udaremnić jakikolwiek sposób wzajemnego porozumienia, ale nadto zupełnie niespodziewanie złamali słowo, nie tak dawno jeszcze dane na piśmie i ujawnili w ten sposób prawdziwie swoje zamysły i zamiary wobec Kościoła. Legatów zaś naszych kilkakrotnie wypędzili z kraju. I tak doszło do bezwzględnego i surowego zastosowania 130 artykułu konstytucji²⁰.

¹⁸ *Tamże* s. 290-293.

¹⁹ *Tamże* s. 295-300.

²⁰ Pius XI. *Accerba animi anxitudo*. <www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/acerba_animi_29091932.html> [dostęp: 13 grudnia 2016].

4. „Z PALACĄ TROSKĄ” – PAPIEŻ PRZECIWKO NARODOWEMU SOCJALIZMOWI

W przypadku komunizmu i faszyzmu Pius XI szukał rozwiązania problemów drogą dyplomatyczną. W tym celu szereg działań przeprowadzonych przez nuncjusza Pacellego miał na celu zagwarantowanie silnej pozycji Kościoła najpierw w Republice Weimarskiej, a po dojściu Adolfa Hitlera do władzy także w III Rzeszy. Warto jednak wspomnieć, że dla Kościoła idea narodowego socjalizmu nie wydawała się pierwotnie zagrożeniem. W czasie zamieszania spowodowanego ciągłą zmianą rządów w Republice Weimarskiej i w poszczególnych krajach związkowych mnożyło się wiele różnych partii politycznych, które samodzielnie nie potrafiły zebrać wystarczającego elektoratu do wygrania wyborów powszechnych. Nikt więc nie traktował poważnie NSDP, a już tym bardziej jednego z jego liderów, czyli Adolfa Hitlera. Dopiero w okresie ciężkiej choroby ówczesnego prezydenta Niemiec Paula von Hindenburga (1847-1934) i jego decyzji o powierzeniu funkcji kanclerza Hitlerowi (30 stycznia 1933) zaczęto traktować zagrożenie ze strony narodowych socjalistów znacznie poważniej. Z tego powodu Pius XI zdecydował się na wzmożenie działań dyplomatycznych²¹.

W kwietniu 1933 r. Hitler rozpoczął rokowania z Watykanem. Ze strony niemieckiej prowadził je wicekanclerz Franz von Papen, ze strony Watykanu Conrad Gröber (1872-1948), arcybiskup Fryburga. Sekretarz stanu kard. Eugenio Pacelli (1876-1958), kolejny papież po śmierci Piusa XI, który przybrał imię Pius XII, w latach 1917-1929 pełnił służbę dyplomatyczną w Niemczech. Widział narodziny nazizmu, znał więc dobrze środowisko niemieckie i miał swój wpływ na kształt dokumentu. Podobnie było z encykliką przeciw narodowemu socjalizmowi. Konkordat z Rzeszą podpisany został 20 lipca, ratyfikowany 10 września 1933 r. Hitler jednak nie miał zamiaru traktować poważnie treści dokumentu. Chodziło mu o efekt psychologiczny. Władza nazistów nie była jeszcze na tyle silna, aby być samodzielną. Hitler potrzebował cichej akceptacji ze strony prawicy związanej mniej lub bardziej z Kościołem do skutecznej walki z przeciwnikami politycznymi, przede wszystkim z komunistami i socjalistami. Z całą pewnością układ dyplomatyczny z Watykanem utwierdzał obraz nazizmu jako formy walki z komunizmem. Naziści uważali, że walka z komunizmem była nową krucjatą. Kard. Pacelli wielokrotnie z polecenia Piusa XI protestował przeciw terrorowi nazistów, niestety bezskutecznie²².

Brak reakcji ze strony władz III Rzeszy wobec papieskich protestów był przyczyną powstania encykliki *Mir brennender Sorge* z 14 marca 1937 r., odczytanej w Niedzielę Palmową 21 marca 1937 r. Wywołało to szal wśród nazistów. Oddziały

²¹ AUBERT. *Historia Kościoła 1848 do czasów współczesnych* s. 410-411.

²² *Tamże* s. 412-413.

SS i policja w Niemczech aresztowały duchownych, którzy wypełniali papieskie polecenie odczytania encykliki. Nazistowska propaganda próbowała ukazać papieski dokument jako wyraz akceptacji Kościoła dla władzy nazistów. Tymczasem tekst wskazywał na obawy, jakie posiadał papież w związku z nasilającym się terrorem nazistów wobec Żydów (np. ustawy norymberskie z 15 września 1934) i eliminacją przeciwników politycznych (tzw. noc długich noży 29/30 czerwca 1934), a także wobec coraz agresywniejszej polityki zagranicznej Hitlera (np. pakt antykominternowski z 25 listopada 1936). Na tekst encykliki papieskiej mieli wpływ biskupi niemieccy oraz kard. Pacelli, jako były długoletni nuncjusz papieski w Niemczech. Po publikacji dokumentu biskupi niemieccy chętnie propagowali jej tekst pomiędzy wiernymi, sami jednak (poza pojedynczymi przypadkami) oficjalnie nie potępiłi polityki Hitlera²³. Pius XI pisał:

Idąc za prośbami najdosłowniejszego Episkopatu, również w przyszłości nie przestaniemy u kierowników waszego narodu się za pogwałconym prawem i niezależnie od powodzenia czy niepowodzenia – kierując się tylko głosem sumienia i spełniając swe posłannictwo pasterskich – bezustannie przeciwstawić się będziemy umysłowości, którą bezsporne prawo chce stłumić otwartym lub ukrytym gwałtem²⁴.

Pius XI wielokrotnie, choć z dużym wyczuciem, dawał do zrozumienia, że nie toleruje nazizmu ani jego przywódców. Wyrazem tego był wyjazd papieża z Rzymu, w czasie gdy Mussoliniego odwiedzał Hitler. Papież udał się 30 kwietnia 1938 r. do Castel Gandolfo, a swój wyjazd skomentował następująco: „Jesteśmy świadkami smutnych, bardzo smutnych rzeczy, zarówno daleko, jak i blisko nas”²⁵. Takie zachowanie było w języku dyplomatycznym prostym sygnałem braku akceptacji ze strony papieża. Pius XI miał świadomość, że rozwijające się dyktatury, a szczególnie nazizm, doprowadzą do kolejnej krwawej wojny. Tego samego dnia powiedział również:

Wielka Wojna miała być wojną ostatnią. Mówiono, że zapoczątkuje ona czasy pokoju. Tymczasem okazuje się ona zwiastunem i wstępem do piekła zamętu i walki²⁶.

Podczas audiencji generalnej Pius XI wołał:

²³ E. KOZIERSKA, T. SCHEFFLER. *Kryzys cywilizacji i rasizmu w nauczaniu Piusa XI oraz w projekcie encykliki Humani generis unitas z 1939 r.* „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2009 t. 31 s. 80.

²⁴ PIUS XI. *Mit brennender sorge*. <www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/mit_brennender_sorge_14031937.html> [dostęp: 16 grudnia 2016].

²⁵ P. EISNER. *Krucjata Piusa XI przeciw Hitlerowi*. Warszawa 2014 s. 29; KOZIERSKA, SCHEFFLER. *Kryzys cywilizacji i rasizmu w nauczaniu Piusa XI* s. 84.

²⁶ EISNER. *Krucjata Piusa XI przeciw Hitlerowi* s. 30.

Wśród owych smutnych rzeczy jest i ta, iż nie uważa się za rzecz niewłaściwą i niefortunną, by na naszych ulicach powiewały insygnia krzyża, który nie jest krzyżem Chrystusa²⁷.

Peter Eisner w książce *Krucjata Piusa X przeciw Hitlerowi* twierdził, iż Pius XI miał przygotowany tekst, który miał zostać odczytany wobec biskupów włoskich z okazji 10. rocznicy podpisania traktatów laterańskich. Tę tezę przyjmuje wielu historyków, choć dalej pozostaje to kwestią sporną. Zapewne jakiś tekst był przygotowany, gdyż Pius XI należał do ludzi systematycznych, nie pozwoliłby sobie na spontaniczne przemówienie. W przygotowanym oświadczeniu papież miał po raz kolejny ostrzec Europę przed nazizmem. Tekst miał być odczytany 11 lutego 1939 r. Papież zmarł 10 lutego 1939 r. w Watykanie. Jego pogrzeb odbył się 14 lutego 1939 r. Po śmierci Piusa XI tekst został podobno zniszczony wraz z planowaną do opublikowania encykliką *Humani generis unitas*. Rzekomo dokumenty były na tyle jednoznaczne, że mogłyby doprowadzić do zerwania kontaktów dyplomatycznych III Rzeszy z Watykanem. Brak jednak jednoznacznych informacji ostatecznie potwierdzających owe zdarzenie. Wspomnieć należy, że niszczenie tekstów po śmierci papieża czy innego biskupa jest normalną procedurą i nie zawsze ma na celu ukrycie czegokolwiek. Opracowanie wstępnego tekstu encykliki miało być zleczone przez Piusa XI trzem jezuitom: o. Gustawowi Gundlach, o. Johnowi La Farge oraz o. Gustawowi Desbusquois. Pojawiły się również spekulacje, że Pius XI padł ofiarą zamachu ze strony nazistów np. na zlecenie Mussoliniego. Nie pierwszy raz w historii Kościoła śmierć papieża przypisywano wpływowi osób trzecich. Należy pamiętać, że zły stan zdrowia Piusa XI był już widoczny w 1936 r., napięta sytuacja w Europie nie pozwalała papieżowi na poddanie się dłuższej rekonwalescencji. Fakt, iż charakter i twórczość Piusa XI nie były na rękę nazistom jest bezsprzeczny. Niemniej jednak nawet gdyby żył w czasie rozpoczęcia II wojny światowej, nie zatrzymałby Hitlera przed dokonaniem zbrodni. Przede wszystkim dlatego, że politycy zachodnioeuropejscy przez politykę ustępstw tylko utwierdzali Hitlera w słuszności jego działań. Również beczynność Rosji Sowieckiej była dla nazistów korzystna. Natomiast opozycja w Niemczech nie miała ani siły, ani narzędzi do jakiegokolwiek zagrożenia papieżowi. Na śmierci Piusa XI Hitler nie zyskałby nic²⁸.

5. TWÓRCZOŚĆ NAUKOWA I DYPLMATYCZNA

Piusa XI cechowała bogata twórczość teologiczna i naukowa. Koncentrował się on wokół najbardziej istotnych problemów ówczesnego Kościoła, nie zaniedbując

²⁷ Tamże s. 29.

²⁸ Tamże s. 224-236, 271; KOZIERSKA, SCHEFFLER. *Kryzys cywilizacji i rasizmu w nauczaniu Piusa XI* s. 97.

jednocześnie stałej troski o rozwój teologii. Przykładem może być szeroki zakres tematyczny encyklik. Pius XI oprócz wyżej wspomnianych encyklik napisał inne, m.in. *Ubi arcano Dei* o pokoju (23 grudnia 1922); *Quas Primas* ustanawiającą święto liturgiczne na cześć Chrystusa Króla (11 grudnia 1925); *Mortalium animos* o popieraniu prawdziwej jedności chrześcijan (6 stycznia 1928); *Miserentissimus Redemptor* o powszechnym obowiązku wynagrodzenia Najświętszemu Sercu Jezusa (8 maja 1928); *Non Abbiamo Bisogno* o Akcji Katolickiej (29 czerwca 1931); *Lux veritatis temporumque testis* o powszechnym Soborze Efeskim (25 grudnia 1925); *Caritate Christi* o modlitwie błagalnej jako lekarstwie na problemy świata (3 maja 1932); *Ad caetholici sacerdoti fastigium* o kapłaństwie katolickim (20 grudnia 1935); *Ingravescentibus malis* o Różańcu świętym (29 września 1937). W 1931 r. konstytucją *Deus scientiarum Dominus* papież ustanowił nową strukturę studiów teologiczno-filozoficznych. Napisał również wiele listów apostolskich dotyczących bieżącej sytuacji Kościoła²⁹.

Pius XI akcentował liturgię godzin, rozmyślanie, nawiedzenie Najświętszego Sakramentu. Organizował liczne międzynarodowe kongresy eucharystyczne w takich miastach, jak: Rzym (1922), Amsterdam (1924), Chicago (1926), Sydney (1928), Kartagina (1930), Dublin (1932), Buenos Aires (1934), Rio de Janeiro (1936), Manila (1937), Budapeszt (1938). W 1925 r. ogłosił Rok Święty, a w 1933 r. powszechny jubileusz odkupienia z racji zbawczej męki Jezusa Chrystusa. Przez cały swój pontyfikat kanonizował łącznie 33 postacie, reprezentujące różne środowiska narodowe i kościelne. Nawiązywał stosunki z przedstawicielami innych wyznań katolickich. Promował dzieła misyjne. Wprowadził praktykę pierwszych piątków miesiąca. 11 grudnia 1925 r. ustanowił Święto Chrystusa Króla. Nakazał utworzenie przy Watykanie schroniska dla bezdomnych³⁰.

Papież zawarł także 12 konkordatów (z Łotwą, Bawarią, Polską, Rumunią, Litwą, Portugalią, Włochami, Prusami, Badenią, Austrią, III Rzeszą i Jugosławią) oraz 3 porozumienia z państwami i z wieloma nowymi bytami państwowymi. Uznanie ich samodzielności przez Stolicę Apostolską wzmocniło ich pozycję na arenie międzynarodowej. Za jego pontyfikatu zwiększyła się liczba placówek dyplomatycznych do 37 nuncjatur oraz 23 delegatur apostolskich. Oprócz konkordatów jedną z form polityki zagranicznej Piusa XI w celu zapewnienia pokoju na świecie była reforma Akcji Katolickiej. W 1928 r. papież określił cele Akcji. Chodziło mu o większe zaangażowanie ludzi świeckich i odpowiednią ich formację do kształtowania nowej rzeczywistości świata. Akcja Katolicka była narzędziem Piusa XI do walki ze zbrodniczymi systemami, walki nie fizycznej, lecz ideologicznej i formacyjnej. Dyktatorzy mieli świadomość, że Akcja może skutecznie blokować

²⁹ ZIELIŃSKI. *Dzieje papieży od początków Kościoła do czasów dzisiejszych* s. 119-125, 128-130; R. FRÖHLICH. *Historia Kościoła w datach*. Kielce 2006 s. 192-193, 204.

³⁰ B. KUMOR. *Historia Kościoła*. T. 8: *Czasy współczesne 1914-1992*. Lublin 2001 s. 22-23.

próbę indoktrynacji w poszczególnych krajach. Aby nie dopuścić do wpływu ideologii na Akcję Katolicką, papież zdecydował się na zupełne jej podporządkowanie hierarchii kościelnej.

Pius XI miał świadomość, że Europa ledwo wykaraskała się z jednej wojny, a już stoi na progu następnej. Za pomocą konkordatów i różnych rozwiązań dyplomatycznych dążył do zachowania pokoju i spokoju społecznego. Był wyczulony na wszelkie objawy biedy człowieka. Jednocześnie jego bogata twórczość teologiczna i naukowa wniosła wiele w zrozumienie prawd wiary współczesnych mu katolików. Cechował się dalekowzrocznością, w tym celu przez różnorakie decyzje, także personalne, przygotował Kościół do zmierzenia się z kolejnymi problemami w niedługim czasie.

PIUS XI – POPE OF CONCORDATS

S u m m a r y

The pontificat of Pius XI coincided with the struggle for peace and new face of Europe. Developing Communism and nascent fascism and Nazism introduced the world to another world war. Pius XI by means of concordats and other diplomatic efforts attempted to solve urgent problems of the modern world. Pius XI was not afraid to use strong words, he was clear in the teaching of social and political. He was characterized by rich theological works.

Słowa kluczowe: Pius XI, konkordat, papieżstwo, Stolica Apostolska, dyplomacja, komunizm, narodowy socjalizm.

Key words: Pius XI, concordat, the papacy, the Holy See, diplomacy, communism, national socialism.